

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.23>

УДК 347.4

ЧАС ДІЇ ДОГОВОРУ ЯК ПЕРІОД ІСНУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Гуйван П.Д.,

*професор Полтавського інституту бізнесу,
канд. юрид. наук, заслужений юрист України.*

Lawjur10@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3058-4767>

Гуйван П. Д. Час дії договору як період існування цивільного зобов'язання.

Дана наукова стаття присвячена дослідженню актуального питання про час дії цивільно-правового зобов'язання та його пов'язаність зі строком дії договору. Згідно з чинним законодавством України суб'єктивні права та обов'язки учасників договірних зобов'язань діють, допоки не будуть припинені. Будь-яке зобов'язальне відношення має свою тривалість, і строк є ключовою його характеристикою та входить до змісту зобов'язання. Це стосується, як регулятивних відносин (у непорушеному стані), так і охоронних (тих, що автономно виникають і розвиваються після правопорушення). Автором обстоюється теза, що тривалість регулятивних відносин визначається сторонами у договорі, і саме упродовж дії договору право кредитора та обов'язок боржника мають бути здійснені. Після спливу визначеного терміну (а строк є суттєвою обов'язковою умовою договірної зобов'язання) регулятивне правовідношення припиняється. Між тим, наголошується на тому, що сучасне законодавство не визначає збіг строку як підставу для припинення зобов'язання. Це є його істотним недоліком. Надані конкретні пропозиції щодо правового унормування цього питання. В статті проаналізовано реальні взаємини, що складаються між контрагентами стосовно дострокового припинення дії договору. В може бути припинена не лише внаслідок односторонніх вчинків сторони, а й за згодою контрагентів та в результаті настання інших явищ. Автором доведено, що договір закінчується з припиненням зобов'язань, котрі входять до змісту договору. Інакше кажучи, він припиняється саме внаслідок вичерпаності умов. Також достроково може припинитися і не виконаний договір. Це можливо за взаємної згоди учасників, або за волевиявленням одного контрагента, якщо то передбачено угодою, або встановлено законом. В статті детально вивчені підстави та механізми цих діянь, особлива увага приділена розірванню договору у якості санкції за неналежне виконання його умов. Критично оцінені окремі критерії відмежування розірвання договору від відмови від нього, передусім за ознаками ретитуційних наслідків. Також розглянуті аспекти, що виникають внаслідок дострокового припинення договору: після закінчення дії регулятивних зобов'язань може породити інші – охоронні. Ці зобов'язання пов'язані з поверненням виконаного (наприклад, зворотним переданням орендованої речі), відшкодуванням шкоди, виконанням в натурі зустрічного обов'язку тощо.

Ключові слова: строк цивільного договору, тривалість дії зобов'язання.

Guyvan P. D. The duration of the contract as a period of civil liability.

This scientific article is devoted to the study of the current issue of the duration of the civil obligation and its relationship with the term of the contract. According to the current legislation of Ukraine, the subjective rights and obligations of the parties to contractual obligations are valid until terminated. Every obligation

has its duration, and the term is its key characteristic and is included in the content of the obligation. This applies to both regulatory relations (intact) and security (those that arise and develop autonomously after the offense). The author argues that the duration of regulatory relations is determined by the parties to the contract, and it is during the contract that the creditor's right and the debtor's obligation must be exercised. After the expiration of a certain period (and the term is an essential prerequisite for the contractual obligation), the regulatory relationship is terminated. However, it is emphasized that the current legislation does not define the expiration of the term as a ground for termination of the obligation. This is its significant disadvantage. Specific proposals for the legal regulation of this issue are provided. The article analyzes the real relationship between the counterparties regarding the early termination of the contract. It may be terminated not only as a result of unilateral actions of the party, but also with the consent of the counterparties and as a result of other phenomena. The author proves that the contract ends with the termination of obligations contained in the contract. In other words, it is terminated due to exhaustion of conditions. An unfulfilled contract may also be terminated early. This is possible by mutual consent of the participants, or by the will of one counterparty, if provided by the agreement or established by law. The article examines in detail the grounds and mechanisms of these actions, special attention is paid to the termination of the contract as a sanction for improper compliance with its terms. Certain criteria for distinguishing the termination of the contract from the waiver have been critically assessed, primarily on the grounds of restitution consequences. Aspects that arise as a result of early termination of the contract are also considered: after the expiration of regulatory obligations may give rise to others - security. These obligations are related to the return of the performed (for example, the return of the leased thing), compensation for damages, performance in kind of counter-obligation, etc.

Keywords: term of the civil contract, duration of the obligation.

Виклад основного матеріалу. Позаяк час тривалості договірних відносин, як правило, є похідним від строків здійснення певних зобов'язань, розглянемо підстави припинення цивільних зобов'язань, у тому числі і в часовому аспекті. Припиненню дії зобов'язання в часі сприяють певні зовнішні для цих взаємин явища. Одні з таких правоприпиняючих факторів виникають з волі учасників зобов'язання, як правило, задовольняючи майновий інтерес кредитора. Юридичною мірою свободи договору, котра реалізується не тільки при укладенні чи зміні зобов'язань, а й при їхньому припиненні, є права і обов'язки, встановлені у договорі чи законі. До юридичних фактів, котрі тягнуть припинення зобов'язання, відносяться належне виконання, зарахування, угода сторін, прощення боргу тощо. Інші обставини ліквідують зобов'язання незалежно від волі учасників і стадії його виконання: смерть громадянина, що є учасником зобов'язання особистого характеру, ліквідація юридичної особи — учасника зобов'язання, неможливість виконання. Під припиненням цивільно-правових зобов'язань слід розуміти розірвання правового зв'язку між вірителем та боржником з втратою сторонами кореспондуючих прав та обов'язків. Інакше кажучи, після припинення зобов'язання кредитор більше не вправі вимагати від боржника виконання обов'язку, а останній не зобов'язаний його виконувати.

У науковій літературі питання часового впливу на можливість реалізації суб'єктивного права в межах цивільного правовідношення вивчалися такими вченими, як д.і. Мейер, О.С. Йоффе, О.В. Дзера, О.С., В.В. Луць, М.О. Стефанчук, С.О. Бородовський, О.І. Міхно, тощо. Разом з тим, залишаються ще не врегульованими окремі аспекти загальної проблематики. Відтак, потребує аналізу питання про сутнісні і процесуальні елементи окремих способів припинення зобов'язання і зв'язку цього явища із закінченням дії матеріального договору. Слід додатково проаналізувати особливості правового конструювання спеціальних взаємин, наприклад, щодо захисту суб'єктивного права після закінчення договору, якщо правопорушення було вчинене в межах дії цивільного правочину. Наразі дослідження та практичне застосування вказаного інструментарію залишилися, в основному, поза увагою науковців. Відтак, потребує аналізу питання про строки та порядок належного виконання зобов'язання та щодо моменту виникнення і припинення відповідних регулятивних та охоронних взаємин. Їхнє з'ясування є метою даної праці.

Найбільш бажаним та доцільним способом припинення зобов'язання є його реальне виконання, чим досягається мета правовідношення. Виконання зобов'язання – то правомірна дія, юридичний факт і остання його стадія – стадія реалізації. Разом з тим, поняття припинення зобов'язання виходить далеко за межі виконання, поширюючись на всі випадки ліквідації раніше встановленого правового зв'язку. В науці підстави припинення зобов'язань були свого часу поділені на дві групи: — припинення зобов'язань внаслідок їх здійснення (наприклад, виконання, зарахування, передання відступного,

новація); — припинення нездійснених зобов'язань (наприклад, прощення боргу, поєднання боржника та кредитора в одній особі, неможливість виконання, смерть громадянина або ліквідація юридичної особи [1, с. 185].

Практично всі способи припинення зобов'язань, котрі прописані у главі 50 ЦКУ, застосовуються для ліквідації не тільки регулятивних зобов'язальних взаємин, а й тих, що почалися від факту порушення останніх і мають охоронний зобов'язальний характер. Зокрема, охоронні правовідносини припиняються виконанням в натурі. Вони також припиняються новацією в інше за змістом правовідношення. При припиненні зобов'язання новацією перебіг давнісного строку по старому охоронному зобов'язанню припиняється. Виникає нове, причому в регулятивному стані. Тож, тривалість охоронного правовідношення почнеться від часу порушення вже за цим зобов'язанням [2, с. 46]. Як регулятивні, так і охоронні взаємини можуть припинитися зарахуванням зустрічних однорідних вимог. Таким чином, будь-яке зобов'язальне відношення має свою тривалість, і строк є ключовою його характеристикою та входить до змісту зобов'язання. Отже закінчення періоду дії права та відповідного обов'язку за ідеєю мусить призводити до закінчення зобов'язання. Між тим, чинне законодавство не відносить вплив строку до чинників, котрі обумовлюють припинення зобов'язань. У главі 50 Цивільного кодексу такої підстави немає. У доктрині також часто наголошується, що вплив строку виконання не означає закінчення обов'язку [3, с. 36]. Як же вирішити дану колізію, і чи є вона взагалі?

Давайте детально оцінимо з точки зору тематики даного дослідження главу 50 Цивільного кодексу. Чому в ній не йдеться про строки, невже закінчення дії права не має жодного значення для його припинення? З цієї оціночної позиції відразу кидається в очі очевидна помилка законодавця, який чомусь не відобразив у даній главі досить очевидні речі. У юридичній літературі вже давно виділяється коло зобов'язань, обмежених присічними строками. З нашої точки зору, до таких зобов'язань відносяться ті, які надають кредиторів шляхом вчинення активних дій протягом обмеженого часу право набути певного повноваження, обов'язок же боржника полягає у пасивній поведінці. Пропуск встановленого для цієї дії часу означає погашення такого права. Це, наприклад, право спадкоємця на прийняття спадщини, право кредитора на пред'явлення вимоги до поручителя, якщо строк договору поруки не визначений тощо. Інші дослідники дають невиправдано більш широке тлумачення зобов'язань, що охоплюються присічними строками. Але, попри існуючі доктринальні розбіжності щодо змісту та сутності самого присічного строку, всі сходяться на тому, що вплив такого строку припиняє саме відношення і саме в зв'язку з цим позбавляє його можливості захисту (охоронне зобов'язання взагалі не виникає) [4, с. 18].

Подібний наслідок – припинення зобов'язання після закінчення строку регулятивного відношення характерний не лише для зобов'язань, де тривалість суб'єктивного права кредитора обмежена присічним строком, а й у всіх випадках, коли зміст зобов'язання полягає у вчиненні кредитором активної дії. В такому випадку обов'язок боржника становить пасивна поведінка (сприйняття реалізації повноваження та не перешкоджання цьому). Відтак, закінчення періоду правомочності означає і припинення зобов'язання. Віритель вже не вправі вимагати такого означеного пасивного діяння, а боржник відповідно не зобов'язаний так чинити. Даний наслідок настає незалежно від того, яке право на активну поведінку обмежувалося певним періодом – ординарне чи секундарне. Інакше кажучи, припинення зобов'язання у разі закінчення строку його існування не залежить від того, був строк присічним чи ні. Скажімо, нереалізація упродовж присічного строку повноваження на прийняття спадщини припиняє дане право, точно так же припиняється право орендаря на використання майна після спливу строку договору оренди. Тож, і відповідна глава Цивільного кодексу має бути відкоригована.

Втім, більшість матеріальних зобов'язальних відносин мають інший характер, вони не обмежені присічними чи іншими строками, які регулюють тривалість вчинення активної поведінки кредитором, тож говорити про їхнє повне припинення із впливом обумовленого в договорі строку виконання не можна. На наш погляд, дійти правильного висновку в даній ситуації можна лише тоді, коли її розглядати з позиції теорії регулятивних та охоронних правовідносин [5, с. 84-85]. Дійсно, регулятивне зобов'язання (спрощено кажучи, зобов'язання у непорушеному стані) виникає від часу, встановленого у правочині, і закінчується із впливом узгодженого періоду. Протягом його тривалості у боржника є обов'язок виконати певну дію на користь кредитора, а останньому належить кореспондуюче право вимоги. Скажімо, відповідно до умов договору постачальник мав передати товар протягом квітня. Інший приклад: позичальник повинен повернути гроші до 10 липня. В цих випадках тривалість дії регулятивних зобов'язань відповідно становить з 1 по 30 квітня та від часу укладення договору пози-

ки до 10 липня включно. Після спливу кінцевих термінів (у наших прикладах – 30 квітня та 10 липня) регулятивне зобов'язання припиняється, попри те, що воно не було виконане.

Натомість виникає нове – охоронно-правове відношення, наділене здатністю до його примусової реалізації через звернення до юрисдикційного органу - суду шляхом пред'явлення позову (позовне домагання). Спрямованість вимоги, що входить до змісту такого охоронного правовідношення, може бути різною, наприклад, відшкодування нанесеної невиконанням матеріальної або моральної шкоди. Але, для розглядуваного питання найбільш важливим є те, що охоронне домагання може мати і той же самий зміст, котрий мало регулятивне зобов'язання, що вже припинилося - виконання обов'язку в натурі. Таким чином, після закінчення тривалості регулятивного обов'язку у разі його невиконання виникає охоронне правовідношення, до якого поряд з іншими вимогами входить право кредитора та кореспондуючий йому обов'язок боржника практично такого ж змісту, як і той, що був при регулятивній їхній взаємодії (виконання зобов'язання в натурі п. 5) ч. 2 ст. 16 ЦКУ). Зрештою, у більшості випадків якраз у такий спосіб і формулюється позовна вимога.

На жаль, законодавець не надає тлумачення з приводу того, що саме він розуміє під поняттям «припинення зобов'язання». Але ретельний аналіз усіх положень глави 50 ЦКУ дозволяє зробити вивід, що у ній регулюються питання припинення як регулятивних, так і охоронних зобов'язань. Приміром, за згодою сторін може припинитися і регулятивний обов'язок передати річ, і охоронний – сплатити неустойку. Те ж можемо сказати і про інші способи припинення зобов'язань: смерть особи, прощення боргу та інші. Отже, законодавець, розуміючи, що регулятивне зобов'язання припиняється із спливом встановленого для його реалізації часу (а може і не розуміючи цього), все ж співвідносить нормативний механізм припинення зобов'язання з існуванням такого ж за змістом охоронного правовідношення. А останнє за чинним цивільним законодавством будь-якими строками не обмежене. Адже судовий порядок є лише одним з можливих способів реалізації охоронного права, тож існування останнього не залежить від спливу позовної давності і саме про це йдеться у ч. 1 ст. 267 ЦКУ [6, с. 103-105]. Таким чином, охоронно-правова вимога за невиконанням зобов'язання продовжує тривати, допоки не припиниться у спосіб, вказаний у главі 50 ЦКУ. Відтак, з урахуванням викладеного, саме так і слід розцінювати нормативне регулювання тривалості зобов'язання у разі закінчення його строку: регулятивне відношення із спливом строку своєї дії закінчується, натомість виникає охоронне зобов'язання того ж змісту, тривалість якого не має граничних термінів.

Разом з тим, мусимо зазначити, що далеко не завжди припинення чинності регулятивного зобов'язання тягне виникнення охоронних взаємин. Скажімо, у разі закінчення договору оренди чи права на звернення з вимогою до поручителя відповідні повноваження їхніх носіїв припиняються саме у зв'язку з вичерпаністю одного з елементів змісту – закінченням строку. Відтак, невинуватою слід вважати відсутність такої підстави, як закінчення строку чинності у главі 50 ЦКУ. Інакше кажучи, у ряді випадків закінчення строку дії регулятивного зобов'язання припиняє його, при цьому з огляду на відсутність правопорушення охоронні взаємини не виникають. Українське законодавство чомусь зовсім не зважає на описані обставини і не містить такої передумови як закінчення строку у якості підстави для припинення зобов'язання. Пропонуємо усунути вказаний недолік та внести до глави 50 статтю на кшталт тієї, що міститься у ЦК РФ (ч. 3 ст.425), де вказується, що законом, договором або суттю самого зобов'язання може бути передбачено, що закінчення строку дії зобов'язання тягне його припинення.

Тепер з'ясуємо питання щодо дострокового припинення чинності договору та зв'язку даного наслідку із припиненням відповідних зобов'язань, що становлять зміст договору. На жаль, сьогодні питання про припинення дії договорів (зобов'язань, що є їх елементами) у літературі часто зводиться лише до розірвання угод одним із контрагентів, якщо інший не виконує свого обов'язку [7, с. 79-80]. Насправді, проблематика набагато ширша. Дія договору може бути припинена не лише внаслідок односторонніх вчинків сторони, а й за згодою контрагентів та в результаті настання інших явищ. Так, як щойно було доведено, з припиненням зобов'язань, котрі входять до змісту договору, відсутні будь-які підстави для розірвання договору [8, с. 383], він припиняється саме внаслідок вичерпаності умов. Інша річ розірвання договору. У такому випадку відповідно припиняється і чинність регулятивних прав та обов'язків контрагентів [9, с. 23]. При цьому у літературі традиційно виказувалися та наразі науковці підтримуються думки про те, що в описаній ситуації достроково припиняються лише невиконані зобов'язання, або такі, що мають триваючий характер [10, с. 64]. То є слушним зауваженням, позаяк виконання зобов'язання тягне його припинення саме у зв'язку з цим. Отже, розірвання

договору є підставою припинення невиконаних або не припинених до цього моменту у інший спосіб зобов'язань [11, с. 154].

Власне, у сучасній цивілістиці немає єдності думок з приводу співвідношення результативностей окремих правових механізмів, спрямованих на припинення дії того чи іншого правовідношення. Вочевидь рівнозначними є використовувані законодавцем поняття «відмова від договору» та «відмова від виконання договору», адже важко знайти інший зміст поняття «відмова від договору», ніж як «відмова від виконання договору». Також окремі дослідники не вбачають різниці і між використовуваними у чинному законодавстві визначеннями «відмова від договору», «розірвання договору», «відмова від правочину», «відмова від зобов'язання», оскільки вони мають однаковий правовий результат: особа, відмовляючись від договору як правочину одночасно відмовляється і від прийнятих на себе зобов'язань, своїх прав та обов'язків за договором [12, с. 51]. З даною позицією можна погодитися лише частково. Дійсно, відмова від договору (правочину) чи розірвання договору мають безспірно привести до припинення чинності усіх регулятивних зобов'язань, що не були виконані чи не припинилися у інший спосіб до цього часу. Натомість, відмова від зобов'язання за загальним правилом не припиняє чинності договору, позаяк останній, зазвичай, містить не одне, а декілька зобов'язальних взаємин.

Інші науковці вважають, що відмова від договору та його розірвання суть різні явища, позаяк при відмові як наслідок відбувається двостороння реституція, тоді як при розірванні договору – він втрачає чинність на майбутнє. На наш погляд, у цьому відношенні більш виваженим виглядає підхід, що був виказаний О.В.Дзєрою. Він, зокрема, вказує, що наслідки у вигляді реституції можливі, коли контрагенти за взаємною згодою відмовилися від договору та передбачили саме такий результат відмови. У разі ж односторонньої відмови від договору про це не йдеться. Спірним є твердження і про те, що розірваний договір завжди припиняє чинність на майбутнє, адже сторони вправі визначити наслідки виконання, що відбулося до розірвання [13, с. 294]. Слід лише додати, що сказане знову ж таки стосується розірвання договору за згодою сторін, а не одноосібних дій в межах реалізації охоронних повноважень.

Отже, за відсутності інших застережень у правочині, яким оформлялася ліквідація договору, у разі розірвання дія його на майбутній час припиняється [14, с. 8]. Разом з тим, досить часто зустрічається твердження, що припинення договору, у тому числі і дострокове, не впливає на чинність зобов'язання, зокрема грошового [15, с. 45; 16, с. 170]. Ми не можемо підтримати подібну концепцію. Виходячи із обстоюваної нами парадигми окремого існування регулятивних та охоронних цивільних матеріальних відносин, неодмінно приходимо до висновку про закінчення усіх регулятивних прав та обов'язків, у разі припинення чинності правочину, до складу якого вони входили. Разом з тим, розірвання договору у якості санкції за неналежне виконання його умов поряд з припиненням дії регулятивних зобов'язань може породити інші – охоронні. Ці зобов'язання пов'язані з поверненням виконаного (наприклад, зворотним переданням орендованої речі), відшкодуванням шкоди, виконанням в натурі зустрічного обов'язку тощо. Повторимо, ці кредиторські вимоги вже носитимуть не регулятивний, а охоронний характер, і відповідно можуть бути реалізованими у примусовому порядку. Наприклад, покупець відмовився від неякісного товару і з огляду на це достроково розірвав угоду. У зв'язку з закінченням строку дії договору всі регулятивні права та обов'язки сторін припинилися: право вимагати обумовлений у договорі товар, обов'язок надати цей товар, право вимагати гроші за нього та обов'язок їх заплатити. Але у межах охоронно-правового відношення, що виникло після порушення, покупець крім розірвання договору вправі вимагати відшкодування нанесених йому збитків, наприклад, у вигляді упущеної вигоди. Коли ж виявиться, що покупець на виконання даного правочину у період його чинності зробив передоплату за товар, він має також охоронне право вимагати повернення грошових коштів.

Висновки. Проведене дослідження ключових положень глави 50 ЦКУ дозволяє зробити вивід, що у ній унормовані аспекти припинення не лише регулятивних, а і охоронних зобов'язань. Але буквально тлумачення існуючих нормативних приписів може призвести до помилкового висновку про перехід регулятивного зобов'язання у разі його порушення до охоронного стану і тривання його безкінечно довго. Бо воно за чинним цивільним законодавством будь-якими строками не обмежене. І судовий порядок є лише одним з можливих способів реалізації охоронного права. З огляду на цю позицію існування охоронного зобов'язання, якщо воно реалізується в позасудовому порядку, не залежить від впливу позовної давності. Саме про це вказується у ч. 1 ст. 267 ЦКУ. Таким чином, охоронно-правова вимога за невиконаним зобов'язання продовжує тривати, допоки не припиниться у спосіб, вказаний у

главі 50 ЦКУ, наприклад, шляхом добровільного виконання простроченого обов'язку, його зарахування, прощення боргу тощо. Відтак, з огляду на викладене, саме так і слід розцінювати нормативне регулювання тривалості зобов'язання у разі закінчення його строку: регулятивне відношення із впливом строку своєї дії закінчується, натомість виникає охоронне зобов'язання того ж змісту, тривалість якого за загальним правилом (виключенням є позовний порядок, строк якого обмежений позовною давністю) не має граничних термінів. З метою більшої конкретизації пропонується у главі 50 Цивільного кодексу України додати статтю наступного змісту: «Зобов'язання, що полягає у можливості вчинення управненою особою активної дії, спрямованої на здійснення, набуття, зміну чи припинення певного повноваження, припиняється після закінчення строку такого зобов'язання».

Список використаних джерел:

1. Иоффе О. С. Обязательственное право. М. : Юрид. лит., 1975. 880 с.
2. Фролов Ю., Фролова Г. Некоторые проблемы применения сроков исковой давности, их отличие от иных сроков в гражданском праве. Підприємництво, господарство і право. 2001. № 10. С. 45-47.
3. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
4. Шовкова О.В. Позовна давність як різновид цивільно-правових строків. автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 20 с.
5. Цивільне право України: підручник у 2 кн. / О.В.Дзера (кер. авт. кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та інш.; за аг. ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. К.:Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. 720 с.
6. Гуйван П.Д. Позовна давність. Монографія. Харків: Право, 2012. 448 с
7. Міхно О. До питання про припинення цивільно-правових договорів, пов'язаних з передачею майна у власність. Підприємництво, господарство і право. 2004. № 10. С. 78-81.
8. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: вид. 2-ге, змін. і доповн. / за ред. В.М.Коссака. К.: Істина, 2008. 992 с.
9. Міхно О.І. Припинення та розірвання цивільно-правового договору: співвідношення понять. Підприємництво, господарство і право. 2003. № 9. С. 21-24.
10. Ткачук А.Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань: Дис. ... канд. юрид. наук. К.: 2002. 236 с.
11. Дякович М.М. Припинення цивільного правовідношення як спосіб захисту. Часопис Київського університету права. 2015. № 4. С. 153-156.
12. Бабич І.Г. Розірвання договору та принцип справедливості. Римське право і сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції. За ред. Є.О.Харитоновна. Одеса: Фенікс, 2014. С. 50-56.
13. Договірне право України. Загальна частина: навчальний посібник / Т.В.Боднар, О.В.Дзера, Н.С.Кузнецова та ін.; за ред. О.В.Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
14. Процьків Н.М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2003. 19 с.
15. Бородовський С. Окремі питання зміни і розірвання договору в Цивільному праві України. Право України. 2005. № 3. С. 43-46.
16. Остапчук О.В. Про односторонню відмову від договору оренди. Вісник господарського судочинства. 2004. № 1. С. 169-175.